
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

„HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST – LÁTJUK-E EGYMÁST
(KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?”

KÖZÉP-EURÓPA KISEBBSÉGI NÉZŐPONTBÓL

B Á N Y A I J Á N O S

A nyolcvanas évek közepén, akkor úgy tűnt fel, váratlanul, Európa közepén értelmiségi körökben Közép-Európa fogalma újra híressé vált. Beszélni kezdtek róla Varsótól, Prágán, Budapesten át Belgrádig. Persze nem mindig ugyanarról szóltak, amikor Közép-Európát emlegették. Különbségek vannak Adam Michnik, Vaclav Havel, Konrád György, Szűcs Jenő, Danilo Kiš Közép-Európáról szóló elgondolásai, mondatai, álmai között. Esterházy Péter mondta akkoriban Szlovéniában Közép-Európát – szép – álomnak, szembehelyezve (az álmot) a virtuális Közép-Európát alkotó országok hazugságaival.

A Közép-Európáról szóló írások sorát Milan Kundera 1984-ben publikált *A megrabolt nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* című, azóta sokat emlegett, még többet vitatott, szemléletében igencsak szélsőséges esszéje nyitotta meg. Kundera Közép-Európa kultúráját a nyugat kultúrája részének tekinti, amit a kelet terjeszkedésével megfosztottak természetes életkörülményeitől. A fosztogató az akkorra már kőkeménnyé merevedett szovjet birodalmi politika. Kunderával Joszif Brodskij vitatkozott vehemensen, az a Brodskij, aki maga is az avított szovjet (kultúr)politika áldozata. Két disszidens áll ebben a vitában egymással szemben, az 1968-as csehszlovákiai katonai beavatkozás után nyugatra távozott író és az orosz emigráns költő. Ők ketten valami alapvetően nem tudtak egyetérteni. Mindketten áldozatok, de egészen más-ként élik meg annak a kultúrának a helyzetét, amit magukkal vittek a nyugatra, és egészen másképpen e két kultúra kettőjük szemléletében és gondolkodásában testet öltött, vélt vagy valóságos konfliktusát. Szemmel láthatóan olvasták, de nem értették egymást.

Kettőjük vitája nem egyszerűen két szuverén értelmiségi vitája ugyanarról. Több ennél. Két kultúra és két hagyomány néz ebben a vitában egymásra, és

tükröződik is egymásban. A vita végül is a közép-európai úgynevezett „kis népek” kultúrájának fenyegetettségéről szól. Ezt a keletről érkező fenyegetettséget fogalmazza meg Kundera, és ennek az érzésnek téves alapjairól szól Brodskij. „Kundera úr – európai” mondja Brodskij. Szerinte „ez a típus csak ritkán képes arra, hogy kívülről szemlélje önmagát. Ha meg is teszi, mindig Európa összefüggérendszerén belül marad, mivel Európa olyan mércét jelent számára, mely alapján érzékelhető saját fontossága”. A vitriolos szavakban van igazság. Leginkább abban, hogy a közép-európai kultúra keletről érkező fenyegetettségét megfogalmazó Kundera a közép-európai kultúra „fontosságát” európai megalapozottságában, más szóval a nyugattól való függőségében látja, s nem abban, amit igazán sajátos közép-európaiságnak lehet(ne) tekinteni. Úgy látszik, elkerüli a figyelmét, hogy a közép-európai kultúrák, a közép-európai „kis népek” kultúrái egyformán oppozícióban állnak mind a kelet, mind a nyugat kultúrájával, más szóval egyszerre és egy időben látják meg magukat mind a kelet, mind pedig a nyugat tükrében. A „közép” ilyen értelemben „közttest” jelent, nem „centrálist”, és ez a furcsa, nehezen elérhető kulturális szituáció, a „köztesség”, alapvető sajátossága a közép-európai kultúráknak, de történeti ambivalenciája is ezeknek, önismereti szorongásainak meg bizonytalanságainak forrása.

Kundera és Brodskij vitája körül születnek a nyolcvanas években a Közép-Európa-mítoszok, -nosztalgikák és -álmok. Ezek lecsapódásai történeti tanulmányokban, vitairatokban, nyilatkozatokban.

De nemcsak ezért, nem pusztán értelmiségi vitatémaként vált időszerűvé Közép-Európa a nyolcvanas években. A szocializmus, amit reális, öngazgatású, vagy éppen a vidám barakk szocializmusának becéztek vagy csúfoltak, egyre megy, mély válságba került, az Európát kettéosztó vasfüggöny fenntartása ellehetetlenült, a nagy ideológiai konfliktusok kifulladások. Ezzel párhuzamosan érlelődött, majd aktualizálódott a Közép-Európa-gondolat, benne valamilyen remény arra, hogy részt lehet ütni a vasfüggönyön, hogy le lehet szállni a különféle jelzőkkel illetett szocialista szerelvényről. A Közép-Európáról szóló beszéd Európa megosztottságának bírálata, lehetőség a kelet felől érkező lomha, de éppen ezért nagyon is veszedelmes ideológia kritikájára. Ennek az ideológiának és politikának már nincs ereje ahhoz, hogy odacsapjon a Közép-Európát hirdető népes – értelmiségi – táborába; ellenzéki konferenciák és kiadványok sora őrzi a nyolcvanas évek második felének Közép-Európa-vitáit, -tanulmányait, -kiadványait. Úgy látszott akkor, hogy a Közép-Európáról szóló beszéd stabilizálódik, többek között abban is, hogy közösen hirdeti a személyiség szabadságjogait, a gondolkodás és a nyelvek sokféleségének elvét, a kulturális és politikai toleranciát, a kölcsönös megértés és megismerés hiányának szükséges felszámolását, miközben csalhatatlanul a józan ítélőkép-

ségre támaszkodik. Az így körülírható Közép-Európa-szólam valóban reménykeltő volt, hiszen ebben a működőképesnek látszó kommunikációs hálóban mintha különböző kultúrák, nyelvek és hagyományok közreműködése vált volna felismerhetővé, vagyis a kelet irányából érkező erőszakos egységesítő előírásokkal szemben a különbözős szabados választása, az életstílusok és értékorientációk eltéréseinek elismerése és elfogadása. A különbözős jogának elismerése a kölcsönös megértés és megismerés alapfeltétele. Csak később derült ki, hogy a „másik”, a „te”, az „idegen” létezésének belátása és elfogadása egyáltalán nem garantálja a „szubjektumok kölcsönös megértését” (David Held). Ettől függetlenül azonban a nyolcvanas évek végén a Közép-Európa-beszéd mintha elindult volna a nyelvek sokféleségének egymást erősítő elfogadása felé, jelezve, hogy mindenki csak a saját nyelvén beszélhet az életéről, és értelmezheti a saját kultúráját. Az azonos alapozottságú Közép-Európa-beszéd, miközben toleranciát hirdetve párbeszédre buzdított, többek között a kultúrák közötti párbeszédre is, nagyon megemelte az anyanyelviség jelentőségét, utalva ezáltal arra, hogy a dialógus feltételeként meghatározott nyitottság éppen a saját – nyelv, irodalom, kultúra, mítosz, előítélet, sztereotípa – megértésén alapszik.

Kunderával szinte egy időben fogalmazta meg Konrád György *Van-e még álmom Közép-Európáról?* című hosszú esszéjében, hogy „A közép-európai álmom nem tömegkulturális jelenség, inkább romantikus és szubverzív.” A mondatjelentés hangsúlya az utolsó szóra esik, arra, hogy a „közép-európai álmom” „szubverzív”. Valóban szubverzív, felforgató és romboló. Megjelenését és gyors elterjedését éppen ezen sajátossága indokolja. Így értve üthet részt a vasfüggönyön, így értve lehet a kőkeménnyé vált, katonai jelenléttel megerősített rendszer és ideológia bomlasztója. Ebben a törekvésben az erőforrást annak belátása jelentette, mondja Konrád, „nem vagyunk abban a helyzetben, hogy ne vegyünk tudomást egymásról”. A nyolcvanas évek második felében értelmiségi körökben oly elterjedt Közép-Európa-diszkurzus éppen azt fejezte ki, azt a felismerést és belátást, hogy nem vagyunk egyedül, hogy tudomást kell vennünk egymásról, és hogy ez a tudomásulvétel önmagunk megismerésére meg nyitottságára, nem utolsósorban majdnem elsorvasztott beszélgetésképességünkre épül.

Egy-két évvel később Vajda Mihály arról szólt, hogy „Közép-Európa újralfelfedezése az utóbbi néhány évben nem más, mint a közép-európaiak *status quo*val szembeni elégedetlenségének kifejeződése”.

A „szubverzív” és az adottal szembeni „elégedetlenség” kifejezésének lehetősége rejlett tehát a nyolcvanas évek második felének Közép-Európa-beszédében és Közép-Európa-álmaiban. Amely nem kizárólag intellektuális be-

széd, éppen hangsúlyos szubverzivitása folytán a szövegekben beivódott erősen politikai – felforgató – beszéd is.

Hangoztatnak azonban akkoriban és később a Közép-Európa-diszkurzussal szemben számottevő fenntartásokat is. Nemcsak Peter Handke radikális elutasítására gondolok itt, hanem például Antun Soljan horvát író gondolatára, miszerint Közép-Európa „politikailag ma nem létezik”, ezért „Ebben a helyzetben természetesen világos(abb)an látszik, hogy minden kis irodalom ugyanannak az európai szellemnek az emanációja, mint a nagyok, hogy ugyanazon az örökségen alapulnak, és hogy bármely pillanatban meghatározóvá válhatnak az egész európai kultúra további folyamatára” (*Európa kantonizációja*. Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég, különszám. 152.). Soljan az egységes Európa híve, szerinte Európa nyugati, keleti és középső része nélkül „soha nem lesz Európa”. Éppen ezért csak feltételesen beszél arról, hogy vannak „Közép-Európa népeire jellemző közös és a többiekétől eltérő specifikus tulajdonságok” a történelmi tapasztalatokban, a kultúrák egymásmellettiségében, a provinciálistól való menekvésben, mert ezek mind az „európai alapba” épülnek be.

A kilencvenes évek legvégén Vajda Mihály már arról beszél, „lehet, hogy soha többé nem lesz Közép-Európa”, újraélesztése – kulturális újraélesztése – lehetetlen, és ez nem „a globalizáció feltartóztathatatlanságából következik”, mert Vajda Mihály el tud képzelni „egy olyan gazdaságilag, politikailag egységes-globális világot, amely nemcsak nem söpri el, hanem még segíti is a lokális-regionális kultúrákat”. De nyomban hozzáteszi, hogy Közép-Európa kulturális újraélesztésének lehetetlensége „abból következik, hogy ebből a kultúrából mára semmi nem maradt”. „Semmi nem maradt”, ha Soljannak azt a gondolatát követjük, miszerint minden európai kultúra, az úgynevezett kis és nagy kultúrák egyformán „ugyanannak az európai szellemnek az emanációi”. Ami végül is a kultúrák különbözőségén alapuló párbeszéd lehetőségének, a megértésnek és a megismerésnek a visszavonása, hiszen aligha bizonyítható Soljan azon feltételezése, hogy a „kis népek” irodalmi közvetlenül és hatékonyan szólhatnak bele az európai szellem kialakulásába.

Azt lehet ennek alapján mondani, hogy a nyolcvanas/kilencvenes évek fordulóján bekövetkezett rendszerváltozások után elnévult a Közép-Európa-beszéd, már csak ritkán emlegetik a térség sajátosságait, s akkor is fenntartásokkal. A romantikus és szubverzív Közép-Európa-gondolattal a keleti kultúra szorításából menekülni igyekvő kultúrák, miként azt Soljan elég korán megfogalmazta, majd Vajda Mihály egyértelművé tette, Európa felé indultak el, és nem gondoltak többé arra a köztességre, amelyről oly jól lehetett álmodni alig egy-két évvel korábban.

De megfeledezhetünk-e ezért Közép-Európáról? Van-e rá ok, hogy a berlini fal lebontása után még fenntartsuk a Közép-Európa-fogalmat, van-e rá ok, hogy őrizzük a Közép-Európa-diszkurzust?

Konrád György jegyzi meg már idézett esszéjében, hogy „Akárkihez tartozik egy térség, lesz rajta kisebbség, amely jogokat kíván, méghozzá nemcsak egyéni-állampolgári, de csoportos-nemzeti polgárjogokat is.” Ebből arra lehet következtetni, hogy Közép-Európa politikailag bárhová is tartozzék, akár az egységes Európához, mindenképpen szembe kell néznie a nemzeti, de nem csak a nemzeti kisebbségi kérdéssel. Erről Timothy Garton Ash írt a *Létezik-e Közép-Európa* című tanulmányában. (Kell-e nekünk Közép-Európa? 87–103.) „Ha a jövőbe tekintünk, úgy tűnik, a hazai antipolitikai stratégiák gazdagítása és artikulálása mellett az egyik kulcsfontosságú közép-európai ügy a kisebbségi jogok kérdése. Teremthető-e egy közép-európai álláspont abban a kérdésben, amely alapján a térséget a leggyakrabban, a legtragikusabb módokon és (a szomszédos birodalmak szempontjából) a legsikeresebben megosztották, abban a kérdésben, mely különböző népek, fajok, kultúrák, vallások együttélési kísérleteit (kudarcait) érinti. Még ma sem tudnak közös nyilatkozatot megfogalmazni a legnyitottabb, a legtoleránsabb, legdemokratikusabb szellemiségű cseh-szlovákiai és magyarországi értelmiségiek a szlovákiai magyarok helyzetét és a velük való bánásmódot illetően.” Nyugodtan hozzátehetem, a szerbiai és magyarországi, a romániai és magyarországi nyitott, toleráns, demokratikus szellemiségű értelmiségiek sem tudnak ilyen közös nyilatkozatot megfogalmazni, legfeljebb senkit semmire sem kötelező deklarációkat. A szerző szerint „Egy ilyen közép-európai dialógus akadályai sok esetben történeti, érzelmi és intellektuális eredetűek.” (101. oldal. Kiemelés T. G. A.)

A rendszerváltással a Közép-Európa-diszkurzus befejezte küldetését, időszzerűsége eltűnt a történelmi fordulat nyomán, mégsem kellene megfeledezni róla. Lehet, hogy nemcsak a „kisebbségi jogok kérdése”, mint „kulcsfontosságú közép-európai ügy” indokolja a Közép-Európa-gondolat fenntartását, mert ahogyan Antun Soljan fogalmaz: „semmiféle kulturális, nyelvi, nemzeti és vallási uniformizálás nem vezet jóra: Európa nem azt követeli Közép-Európa népeitől, hogy a hozzá való csatlakozás érdekében semmisítsék meg önmagukat, hanem hogy sokrétűsége specifikus tényezőiként kapcsolódjanak hozzá. Ennélfogva e népek számára mindig különösen fontos volt saját nyelvük, kulturális identitásuk megóvása és nemzeti integritásuk megőrzése: nem mint ha különösebben elvakult nacionalisták, vagy parókiális szelleműek lettek volna, hanem mert tragikus történelmi körülmények között gyakran ez volt a túlélés egyetlen módja, az egyetlen lehetséges ellenállás akár a nagyobb szomszéd népek, akár a különféle álközpolitika, utilitarista, technológiai megol-

dásokat kínáló ideológiák hatalmas, agresszív, totalitárius, egységesítő nyomásával szemben.”

Lehet, hogy a közép-európai illúziók sorába tartozik annak elhitése, hogy az Európába tartó közép-európai népek külön-külön, önmagukba zárkozva őrizhetik meg kulturális identitásukat és nemzeti integritásukat. Európa ugyanis nem kedveli az illúziókat, az illúzióeltést pedig semmiképpen sem. Ezért tűnik természetes folyamatnak, hogy Közép-Európában éppen a túlélés, a sajátos történeti és műveltségi értékrend megőrzése érdekében kell újrafogalmazni a nemzeti és a kultúra évszázadokon át fenntartott alapkérdéseit. Dilemma ez, megoldására javaslatot tenni nem az én tisztem. Annyi azonban kimondható, hogy a Közép-Európa-diszkurzus fenntartása éppen az Európába vezető úton érzékelhető egységesítő nyomással szemben nélkülözhetetlen.

Mert mit lehet Európában kezdeni azzal a nagyon is közép-európai önismereti szorongással, amiről Závada Pál Milota György nevű regényhőse így beszél:

„Mi magyarok?, mi tótok?, mi Kárpát-medenceiek?, mi magyarországiak? (de mikori magyarországiak?), mi felvidékiek? (de felvidéki magyarok, vagy felvidéki tótok?, és persze megint kérdés a mikor!), vagy mi alföldiek?, mi alföldi szlovákok? (és magyarok és egyebek?), mi tót ajkú magyarok? (amit jó ideje helyesebb volna már úgy mondani, hogy magyar ajkú tótok, pontosabban szlovák származású, de jobbára már magyar ajkúak), vagy kicsodák?

De én ezt most ki nem gubancolom . . . Veszem inkább ezt az egész vidéket, amelyet az idők során több országba tagoltak szét, és elkezdem újra a mi tárgyunkra vonatkozó történetét. Ágazattörténeti vázlatát.”

Milota György a méhészet ágazattörténetét adja elő, de – gondolom – nem a méhészetéről beszél.

„Hogy hiába adtam elő én már számtalanszor eleink méhészkedésének kezdeteit, ez bizony messze nem azonos a hazai méhésztenyésztés múltjával. Már csak azért sem, mert nem föltétlenül fedik egymást a mi hazánk történetének szereplői a mi elődeinkkel. Így hazai méhész-elődeink sem azonosak a mi elődeink méhészeivel. A mieink a mieinkkel. Autól függ ugyanis, hogy kik a »mieink« és hogy mi az a »mi.« ”

De megállok itt és nyitva hagyom annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy van-e „Európa-konform” válasz Milota György önismereti, sajátosan kisebbségi kérdés-gubancára, vagy éppen ellenkezőleg, nem a válasz után kell kutakodni, hanem ennek a szituációnak, a szellem, az intellektus, az életrajz, a kultúra fentebb már emlegetett „köztességének” megőrzésére, fenntartására kell törekedni, arra, hogy legyen Közép-Európa, még akkor is, ha álom csupán vagy nosztalgia, hiszen semmiképpen sem ország, mégcsak nem is Európa-régió. Mert ez a „közöttiség” mint beszédhelyzet, mint a kultúrák virtuális

párbeszédének talaja az önmegismerés révén visz vagy vihet közel bennünket a másik, az idegen megismeréséhez és megértéséhez. Mert éppen ez tanít meg bennünket, ha kicsit is tanulékonyak vagyunk arra, „hogy kik a »mieink« és hogy mi az a »mi«.”

Ebből következik, hogy a Közép-Európa-gondolat, amelyről oly könnyedén mondtak le Közép-Európa „kis népei”, amikor nagy léptekkel elindultak Európa felé, a közép-európai kisebbségek számára, éppen történelmi tapasztalataikból, a schová sem tartozás lélekromboló élményéből következően fenntartásra, megőrzésre és ápolásra érdemes meg méltó gondolat. Nem azért, mert így a „közép-európai kisebbségi ügy” megoldható. Megoldhatatlan ügy mindaddig, amíg hatalmi viszonyok függvényében merül fel, viszont megszűnhet „ügy” lenni a „köztesség”, a „közöttiség” közép-európai kulturális és nemcsak kulturális tapasztalatának megértésében. Más szóval, Közép-Európa nem a sokszor tragikus közép-európai történelmi emlékek fenntartása miatt van szükség, hanem a kisebbségek térségi meghatározása érdekében.

